 <https://doi.org/10.30563/turklad.1051026>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 30.12.2021
Kabul Tarihi / Accepted date : 16.03.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Demirel Kamanlı, E. (2022). Eski Türkçede Yokluk Bildiren +sXz Eki ve Bununla Genişleyen Eklerle Kurulan Bazı Tek Örnekler Üzerine Sözlük Bilimsel Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 59-78.

ESKİ TÜRKÇEDE YOKLUK BİLDİREN +sXz EKİ VE BUNUNLA GENİŞLEYEN EKLERLE KURULAN BAZI TEK ÖRNEKLER ÜZERİNE SÖZLÜK BİLİMSEL BİR DEĞERLENDİRME¹

A lexicological evaluation of some hapaxes formed with +sXz suffixes of absent and the suffixes that expand with them in old Turkish

EZGİ DEMİREL KAMANLI²

Öz

Bir dilin derlemini oluşturan tarihsel ve çağdaş dönemde yalnızca bir metinde tanıklanan ve başka metinlerde izine rastlanamayan sözcüklere “tek örnek (hapax legomenon)” adı verilmektedir. Bunların kendinden sonra yazılan metinlerde niçin bulunmadığı ise bilinmemektedir.


Tarihsel Türk dili alanında, “tek örnek” olarak adlandırılan sözcüklerin yazarın tasarrufundan dolayı mı ortaya çıktığı yoksa özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde gördüğümüz gibi yoğun çeviri faaliyetlerinin mi buna sebep olduğunu kestirmek oldukça güçtür. Çünkü bu dönemde çevirmenler, kendi dillerinde olmayan kavramları, ilgili dinin terminolojisini ifade edebilmek için kimi zaman yeni sözcüklere ihtiyaç duymuştur. Tek örneklerin bazıları muhtemelen bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Modern sözlük biliminin sunduğu olanaklar çerçevesinde düşünüldüğünde bir sözcüğün toplumsal kabul yoluyla sözlüğe girebilmesinin birtakım aşamaları bulunmaktadır. “Tek örnek” sözcüklerin ise bu aşamaların belirli bölümlerinde yaygınlaşmadan bir metinde donup kaldıkları görülmektedir.

Bu çalışmada Eski Türkçede +sXz eki ve bununla genişleyen biçim birimlerin oluşturduğu tek örnekler ele alınmaktadır. Sözü edilen ek ve biçim birimlerin çalışmaya konu edilmesinin sebebi bunlarla kurulan sözcüklerin niçin kullanımdan düştüklerini sorgulamak

¹ Bu makale, “Uluslararası Türk Dünyası Yunus Emre Sempozyumu”nda sunulan “Eski Türkçede Yokluk Bildiren +sXz Eki ve Bununla Genişleyen Eklerle Kurulan Bazı Tek Örnekler Üzerine Bir Değerlendirme” başlığını taşıyan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

² Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Burdur/TÜRKİYE. El-mek: edemirel@mehmetakif.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1530-8828>

içindir. Bu ekle kurulan ve tek örnek olmayan bazı sözcüklerin de zamanla kullanılmadıkları ve bunların yerine başka sözcüklerin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bu nedenle yazıda, Eski Türkçe dönemini kapsayan derlemede ilgili biçim birimlerle kurulan bazı tek örneklerin oluşumu ve niçin sözlükselleşemedikleri konusu tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tek Örnek, Sözlük Bilimi, Sözlükselleşme, +sXz Eki, Biçim Birim.

Abstract

The words that are found in only single text and cannot be detected in other texts within the historical and contemporary period that constitute the corpus of a language are termed as “hapax legomenon”. However, it is not known why these words are not found in the subsequent texts.

In the historical Turkish language field, it is very difficult to predict whether the words termed as “hapax” emerged due to the author's preference or whether there were intense translation activities, as we observed, for example, especially in the Old Uyghur Turkish period. Because the translators at that period sometimes required new words to express the concepts that were not in their own language and the terminology of the relevant religion. Some of the hapaxes probably have originated in this way.

Considering the possibilities proposed by modern lexicography, there are some stages to add a word to the dictionary through social acceptance. Hapaxes, on the other hand, appear to have been identified in a text in certain parts of these stages, while they remained only in the historical period.

In the current study, some hapaxes formed with +sXz suffixes of absent and the suffixes that expand with them in old Turkish are discussed. The reason why the mentioned affixes and morphemes are the subject of the study is based on questioning why the words formed with them have discarded. It is noteworthy that some words formed with this suffix and which is not hapax were not used over time and other words were replaced. In this article, therefore, the formation of some hapaxes formed with the relevant morphemes in the corpus containing the Old Turkish period and why they could not be lexicalized are discussed.

Keywords: Hapax Legomenon, Lexicography, Lexicalisation, Suffix +sXz, Morpheme.

1.Giriş

İnsanlıkla birlikte gelişen, değişen ve böylece canlı bir varlık olduğunu ortaya koyan dil, toplumsal yönünü ve mevcudiyetini sosyal bir varlık olan insana borçludur. Bu nedenle dilin kendini kurgulayan dil bilgisi kuralları dışında toplumsal yanını kurgulayan etkenlerin de ele alınması dil bilimi çalışmalarına özellikle de sözlük bilimi çalışmalarına önemli katkılar sunmaktadır. Bazen bir sözcüğün oluşumundan yaygınlaşıp yerleşikliğine kadar; bazen de kullanılmaz duruma gelip söz varlığından silinmesine kadar pek çok değişkeni toplum dil biliminin ve elbette sözcükleri teker teker ele alıp inceleyen sözlük biliminin süzgecinden geçirerek irdelemek konuya farklı bakış açılarıyla bakabilmek için önemlidir. Kavramsal çerçevede bu alanların yazımızın konusunu ilgilendiren temel kavramları ana hatlarıyla sunulmaya çalışılacaktır.

2.Kavramsal Çerçeve

Dilin kökeni meselesi daima insanların kafasını kurcalayan ve bu nedenle günümüze kadar tartışılmalı bir konu olmuştur. Dilin kökeniyle ilgili pek çok teori ortaya atılmıştır. Ancak şu bir gerçektir ki dil, nasıl ortaya çıkarsa çıksın ait olduğu toplumun en önemli unsurlarından biridir. Çünkü insanlar dili bir iletişim aracı olarak kullandıkları ilk andan bu

yana onu kendi gelişim ve değişimlerine koşut olarak geliştirip değiştirmişlerdir. Bu durum ise dilin canlı bir varlık olmasından kaynaklanmaktadır. Dilin yapısı belli dil bilgisi kurallarına dayanan ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı çalışmalarıyla betimlenmektedir. Ancak bunlara ek olarak dilin, ait olduğu toplumun / milletin nitelikleriyle birlikte ele alınması ve toplumsal boyutunun irdelenmesi de onun bütün yönlerini aydınlatılabilmeyi sağlayan anahtarlardandır.

Bu noktada toplum dil bilimine başvurmak gerekmektedir. Dağabakan'a göre toplum dil bilimi "dil ve sosyal yapılar arasındaki karşılıklı ilişkileri ele alan, dil bilimi ile sosyolojinin kesiştiği bilimsel bir disiplindir. Konuşulan dilin yapısal özelliklerini tanımlayan betimleyici bir özellik taşımakla birlikte, bu dili toplumsal açıdan koşul ve fonksiyon bazında" incelemektedir (2019: 17-18).

Dili kullanan ve böylelikle onun varlığını ve devamlılığını sağlayan insan, toplumsal bir varlıktır. Bir birey olarak insanın dili kullanım biçimleri bütüncül olarak bakıldığında genel dil kullanımını da etkileyen bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim toplum dil biliminde "idyolekt" olarak terimleştirilen bireysel dil kullanımları bu nedenle dikkat çekicidir. Yılmaz, bu terimi "birey-dil" olarak adlandırmaktadır. Yazara göre birey-dil "kişinin kendine özgü dil varlığı, kişisel dil kullanımı ve tarzı"dır (2021: 22). Dağabakan ise bu kavramın "bireyin dil varlığının bütününe yani bireyin dil tutumu, kullandığı sözcükler, konuşma davranışı, konuşma tarzı, telaffuzu gibi özellikleri ifade ettiği"ne vurgu yapmaktadır (2019: 60).

İdyolektlerin dışında bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu çeşitli tabakaların da toplum içinde farklı birer dil kullandığını iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır. Örneğin bölgesel farklılıklara işaret eden "diyalekt"ler bu anlamda ele alınabilmektedir.

Toplum içindeki çeşitli tabakaların birbirinden farklı dil kullanımına dikkat çeken Bernstein'in çalışmaları toplum dil bilimi açısından bir mihenk taşı görevi üstlenmiştir. Çünkü Bernstein, çalışmasında toplumun alt tabakasında yer alan kişilerin orta ve üst tabakadaki kişilere göre daha sınırlı bir dil kullandığını düşünmektedir. Hatta "halk dili"³ olarak tanımladığı bu dilin özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

1. Kısa, dil bilgisi açısından basit, genellikle tamamlanmamış cümleler, aktif ruh halini vurgulayan sözlü bir biçime sahip zayıf bir söz dizimi yapısı. 2. Bağlaçların basit ve tekrarlayan kullanımı (yani, sonra, ve çünkü). 3. Kısa komutların ve soruların sık kullanımı. 4. Sıfatların ve zarfların katı ve sınırlı kullanımı. 5. Özne olarak kişi zamirleri dışındaki zamirlerin seyrek kullanımı (bir, o). 6. Sempatik bir döngü oluşturan örtük sorular olarak formüle edilen ifadeler, örneğin "Sadece fantezi mi?", "Bu sadece doğal, değil mi?", "Buna inanmazdım." 7. Bir olgu ifadesi genellikle hem neden hem de sonuç olarak kullanılır veya daha doğrusu, neden ve sonuç, kategorik bir ifade üretmek için karıştırılır, örneğin "Sana söylediğimi yap", "Sıkı dur", "Dışarı çıkmayacaksın", "Kes şunu". 8. Bir grup deyim cümlesi arasından bireysel seçim sıklıkla bulunur. 9. Sembolizm düşük bir genellik düzeyine sahiptir. 10. Bireysel nitelik cümle yapısında örtüktür, bu nedenle örtük bir anlam dilidir. Bu gerçeğin dilin biçimini belirlediğine inanılmaktadır (1958: 164).

Bernstein, 1971 yılındaki "Class, Codes and Controls" adlı çalışmasında toplumun farklı sınıflarında kullanılan dil kodlarını irdelemektedir. Burada sözü edilen kod bir iletişim durumunda gerçekleşen dil bilimsel yapıya işaret etmektedir (Dağabakan, 2019: 32).

Bernstein, daha önce "halk dili (public)" olarak tanımladığı dil için "kısıtlı kod (restricted)" ve orta ile üst tabakanın kullandığı dil olan "resmî dil (formal)" için de "ayrıntılı

³ Bernstein, yazısında bu kavramı "public language" olarak adlandırmıştır (1958: 164).

kod (elaborated)” kavramını kullanmaktadır. Yazara göre “ayrıntılı kod” söz konusu olduğunda, konuşmacı, nispeten geniş bir seçenekler yelpazesinden seçim yapacaktır ve bu nedenle, düzenleme öğelerinin modelini tahmin etme olasılığı önemli ölçüde azalacaktır. “Kısıtlı kod” kullanıldığında, bu seçeneklerin sayısı genellikle ciddi şekilde sınırlıdır ve modeli tahmin etme olasılığı büyük ölçüde artmaktadır. Aslında “kısıtlı kod” sosyal simgelerin oluşumunu sağlarken “ayrıntılı kod” bireysel simgelerin oluşumuna olanak tanımaktadır. “Kısıtlı kod”, anlam ve başlangıcı kontrol eden sosyal yapı ile ilgili olarak kısımdır yani toplumun bütününe kapsamaz. Ancak bu kodun konuşma modeli evrenseldir; çünkü kullanımı sosyal yapının herhangi bir noktasında ortaya çıkabilecek bir sosyal ilişki biçiminin özelliklerine bağlıdır. “Ayrıntılı kod”, anlamı açısından evrenseldir ve başlangıcı kontrol eden sosyal yapıya atıfta bulunularak potansiyel bir evrensellik barındırır. Çağdaş toplumlarda bu kodun konuşma modeli özeldir. Bu, kökeninin modelin psikolojik niteliklerinde aranacağı anlamına gelmez; ancak modelin genel sosyal tabakalaşma sisteminin bir işlevi olan özel bir durumun görevi olduğu anlamına gelir. İki kodun modelleri farklı sosyolojik boyutlardadır (1971: 58-60).

Bernstein’in toplumu oluşturan çeşitli tabakaların kullandıkları dili sosyolojik boyutta ele aldığı çalışmaların dil bilimi incelemeleri açısından bize sunduğu birtakım sonuçlar bulunmaktadır. Buna göre “kısıtlı kod” kullanan tabaka daha sınırlı bir söz varlığına sahipken “ayrıntılı kod” kullanan tabakanın bireysel söz varlığı daha zengindir. “Kısıtlı kod” kullananlar, konuşurken dilin söz dizimi kurallarına bağlı kalmamaktadır; ancak “ayrıntılı kod” kullananlar ise söz dizimi kurallarına uymaktadır. “Kısıtlı kod”da sözcüklerin gerçek ve temel anlamlarına bağlı kalınmakta ve “ayrıntılı kod”da sözcüklerin mecaz anlamlarından da faydalanılmaktadır. Ayrıca “ayrıntılı kod” kullananlar vurguya ve tonlamaya daha çok başvururken “kısıtlı kod” kullananlarda bu durum daha az görülmektedir.

Bu tabakalar arasında çeşitli boyutlardaki dilsel farklılıklar bir toplumun / milletin söz varlığını etkileyen önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü dile yeni sözcüklerin alınması bunların toplumun büyük çoğunluğu tarafından kullanılarak yaygınlaşmasını gerektirmektedir. Sözcüklerin hem yukarıda sözü edilen “ayrıntılı kod” kullanan tabakada hem de “kısıtlı kod” kullanan tabakada bir karşılık bulması gerekmektedir. Aksi takdirde sözcükler birer sözlük birimi olarak sözlükte madde başı olmaya hak kazanamamaktadır. Bir sözcüğün madde başı niteliği kazanıp sözlüğe girebilmesinin de birtakım aşamaları bulunmaktadır. Bu nedenle sözlükselleşme terimine başvurmak gerekmektedir.

Sözlükselleşme, bir sözcüğün ya da sözcük grubunun sözlük birimi durumuna atanma süreci veya sonucudur (Hartmann-James, 1998: 84). Bauer, sözlükselleşme terimini yerleşik bir sözcüğün eş zamanlı olarak üretken sözcük oluşturma yöntemlerinden ayrıldığı tüm süreç için kullanmaktadır (1983: 45).

Bozkurt, “sözlükselleşme” sürecinin “anlık oluşum (nonce formation) → yeni öge (neologism) → yerleşikleşme → sözlük birim seçimi → basılı / elektronik sözlük” şeklinde oluştuğunu ifade etmektedir. Yazar, bir dilin konuşurları tarafından bir iletişim ortamında çeşitli şekillerde türetilmiş ya da ödünçlenmiş olmasına bakılmaksızın kullanılan her sözcüğün sözlüğe giremediğine dikkat çekmektedir. Bazı anlık sözcükler konuşurlar tarafından kabullenilmeyip neolojizm evresine geçemediği için yerleşikleşememekte ve bu nedenle de bunlar, bir sözlükte madde başı olarak karşımıza çıkamamaktadır (2017: 38).

Bu durumda sözlükselleşmenin bir anda ortaya çıkmadığı görülmektedir. Bir sözcüğün sözlükte madde başı olarak bulunabilmesi için birtakım şartları taşıması gerekmektedir. Bir iletişim ortamında herhangi bir nedenle kimi zaman kastedilmek istenen sözcüğün hatıra gelmemesi kimi zaman da yeni bir nesneyi, durumu, olayı ifade etmek için konuşma esnasında ortaya konulan sözcükler bulunmaktadır. Bunlara alanyazında “anlık sözcük” denilmektedir. Bu anlık sözcükler, konuşurların bir kısmı tarafından kullanılmaya başlandığında “neolojizm (yeni

sözcük)” olarak bir aşama kaydetmektedir. Bu aşamadan sonra neolojizmin yukarıda sözü edilen toplumun çeşitli tabakalarında yani hem “kısıtlı kod” kullananlar hem de “ayrıntılı kod” kullananlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla ise “yerleşikleşme” gerçekleşmektedir. Yerleşiklenen sözcük birimler sözlüklerde kendilerine yer edinerek birer madde başı olmakta ve sözlükselleşme süreci böylelikle gerçekleşmektedir.

Sözlükselleşmenin sözü edilen evrelerini kısaca ele almak yerinde olacaktır. “Anlık sözcük” ya da “anlık oluşum” olarak terimleştirilen kavram, bir konuşmacının bilinçli olarak uydurduğu veya yanlışlıkla tek bir durumda kullandığı dilsel bir biçimi tanımlayan bir terimdir. Bu terim, sözcükten daha büyük birimleri de içerebilir. Birçok durum bunun sebebini açıklayabilmektedir. Örneğin konuşmacı belli belirsiz bir sözcüğü hatırlayamadığından dolayı farklı bir yaklaşım kullanır veya koşullar onu yeni bir biçim üretmek için sınırlandırabilir. Anlık oluşumlar, zaman zaman topluluk tarafından benimsenir. Bu durumda tanım gereği anlık oluşum için kullanılan biçimler anlık oluşum olmaktan çıkıp neolojizm hâline gelirler (Crystal 2008: 329). Zandvoort, İngilizcedeki bazı sözcüklerin fiilden türetilmediğini isimlerden, ünlemlerden ya da yansıma sözcüklerden türetildiğini düşünmektedir. Bunlardan bazıları bir konuşmacı veya yazar tarafından duruma uygun olarak üretilen o anda yapılan yaratımlardır (1976: 43-44).

Anlık sözcükler, yeni ya da şimdiye kadar bilinmeyen nesnelere, durumları belirtmek yahut bir konuşmacının göndergeye yönelik özel tutumunu ifade etmek için genellikle güçlü bir şekilde bağlama bağlı yeni oluşumların kendiliğinden ortaya çıkışı olarak tanımlanabilir. Anlık sözcükler, sözcük oluşturma kurallarının sözlüksel öğelere yaratıcı bir şekilde uygulanmasıyla ortaya çıkar. Bunların metne özgü çeşitli işlevleri vardır. Örneğin, bir kavramı tanımlamak için gereken sözcük sayısından tasarruf etmek (kurumsallaşmacılık karşıtı), kavramsal / sözlüksel boşlukları doldurmak (uzay yürüyüşü) veya Lewis Carroll tarafından kullanılanlar gibi (Jabberwocky) üslupla ilgili etkiler yaratmaktır. Kural olarak, kullanılan bu tür oluşumların istatistiksel sıklığı tek seferlik bir neolojizmin yaratılmasından sözlükte kodlanmış sözlükselleştirilmiş bir sözcüğe geçiş yapıp yapmayacaklarını belirler (Bussmann, 1996: 805-806).

Crystal’a göre anlık sözcükler, belirli bir iletişim durumunun acil ihtiyaçlarını karşılamak için bir konuşmacı veya yazar tarafından kendiliğinden ortaya çıkan öğelerdir. Bunlar, kullanıcı adına yapılan kasıtlı uydurma sözcüklerdir (böylece bozuk kullanım, ses ya da heceleri söylerken yanlışlıkla yerlerini değiştirme, yazı hataları ve dil sürçmeleri gibi olaylar terimden hariç tutulur). Ancak (a) kullanıcı adına yapılmışlardır, anlaktır ve dikkatli bir planlamanın ürünü değildir ve (b) bunların kullanıcı tarafında, sözlüğe bir bütün olarak girmeleri ve böylece bir neolojizm statüsü kazanmaları yönünde bir niyet yoktur. Tek bir konuşma olayı içinde birkaç kez kullanılabilirler, ancak diğer söylemlere taşınacaklarına dair bir beklenti yoktur (2000: 219).

Sebzecioğlu, “Anlık Oluşum ve Türkçe Anlık Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme” başlıklı yazısında alanyazının önde gelen araştırmacılarının görüşlerine dayanarak anlık sözcüğün tanımını “özel veya belirli bir durumun gerektirdiği ihtiyacı karşılamak için, tek kullanımlık veya geçici olarak o an ve irticalen üretilen ve kişisel bir yaratı olmasına koşut bir daha asla kullanılmama olasılığı olan, bağlam-bağımlı doğal sözcük veya ifade” şeklinde yapmaktadır. Yazar, bu tanımın anlık sözcüklerin bir dil uzmanının bilgisine gerek olmadan dilin kurallarına uygun ve konuşurların anlayacağı sözcükler olduğuna işaret ettiğine dikkat çekmektedir (2013: 18-19).

Sözlükselleşmede anlık sözcükten sonraki aşama neolojizmdir. Neolojizmler, yeni oluşturulmuş veya yeni bir anlam kazanan mevcut sözlüksel birimler olarak tanımlanabilir (Newmark, 1988: 140). Hartmann ve James ise neolojizmi “dile nispeten yakın zamanda (ödüncleme, yeni sözcük olarak veya anlam bilimsel değişiklik yoluyla) giren bir sözcük veya sözcük öbeği” olarak tanımlamıştır. Bunlar, genellikle özel sözlüklerde yorumlanır ve toplanır

(1998: 99). Oturakçı'ya göre anlık sözcüklerin dil konuşurları tarafından kabullenilip kullanılmaya başlanarak kurumsallaşmasıyla neolojizm ortaya çıkmaktadır (2014: 248). Sözlük bilimcinin art zaman temelli söz varlığına göre, yeni oluşturulan bir sözcük ya “anlık sözcük” ya da bir “neolojizm” olabilir. Anlık sözcüğün aksine, neolojizm, dilin kurallarının bir parçası hâline gelen ve dolayısıyla bir sözlük bilimcinin belgelerinin parçası olan bir sözcüktür (Bauer 1983: 38-39).

Neolojizm evresinden sonra “yerleşikleşme” gelmektedir. Metcalf, “Predicting New Words The Secrets of Their Success” adlı kitabında yerleşikleşmeyi FUDGE kısaltmasıyla ölçütlendirmektedir. Yazar, ortaya koyduğu FUDGE sistemini 1952’de Dr. Virginia Apgar tarafından geliştirilen ve yeni doğan bebeklerin sağlığını tahmin eden bir değerlendirme ölçeğinden esinlenerek kurgulamıştır. Apgar’ın ölçeğinde sadece beş işaretin gözlemlenmesi gerekir: kalp atış hızı, solunum eforu, kas elastikiyeti, refleks duyarlılığı ve cilt rengi. Bu işaretler, kolay hatırlanabilmek amacıyla APGAR şeklinde kodlanmıştır. APGAR ifadesi Appearance → görünüm, Pulse → nabız, Grimace → refleks, Activity → canlılık ve Respiration → solunum anlamlarını taşımaktadır. Dr. Apgar’ın ustaca yapılmış modeli, yeni sözcükler için bir derecelendirme sistemine uygulanabilir. Metcalf’in FUDGE şeklinde kısalttığı ifade ise şunları içermektedir: **F** → Frequency of use (kullanım sıklığı), **U** → Unobtrusiveness (dikkat çekmeme), **D** → Diversity of users and situations (kullanıcıların ve durumların çeşitliliği), **G** → Generation of other forms and meanings (diğer biçimlerin ve anlamların üretilmesi), **E** → Endurance of the concept (kavramın dayanıklılığı) (2002: 150-152). Bunlar, dile yeni giren sözcükleri değerlendirebilmek için kullanılan ölçütlerdir.

Neolojizmlerin oluşumundaki erken evrenin bilişsel yönü anlık oluşum ile başlar. Bunun sonunda konuşma topluluğunda kurumsallaşarak yerleşikleşir. Dil biliminde, bu gelişmeye artan derecede sözlükselleşmenin eşlik ettiğini varsaymak yaygındır. Yani karmaşık bir sözlük biriminin belirli anlam bilimsel, yazımsal, ses bilimsel veya söz dizimsel özelliklerinin ortaya çıkması, dilin sözlüğünde kendi başına bir madde başı olarak listelenmesini gerektirir (Schmid, 2008: 1-2).

Bir sözcüğü betimlememizi sağlayan ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümlede üstlendiği görevleri değerlendirebilmek için söz dizimi gibi bütün özellikleri tamamlandığında bu sözcük ait olduğu dilin söz varlığına girmeye hak kazanmaktadır. Toplumu oluşturan bireylerin zihinlerindeki tasavvurdan bir adım daha öteye taşınarak yani sözlükselleşerek sözlüklerde birer madde başı olarak yer almaktadır.

Bu yazının sınırları içinde Eski Türkçede sözlükselleşip bir sözlükte madde başı olamayan “tek örnek (hapax legomenon)” sözcükler irdelenmektedir. Ancak tek örnek sözcükler yukarıda sözü edilen sözlükselleşmenin hiçbir aşamasında yer almamaktadır. Nitekim tek örnek sözcükler ve anlık sözcükler arasındaki farkın sözlük bilim kaynaklarında net bir ayrımı yapılmamakla birlikte tek örneğin yalnızca “metinler” aracılığıyla tanıklanan sözcükler ve anlık sözcüklerin ise hem metin hem de konuşma ortamından tespit edilen sözcükler olduğunu ifade eden araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak hem “anlık sözcük”lerin hem de “tek örnek”lerin niteliğine bakıldığında ortak özellikler gösterdiği görülmektedir. Hatta “tek örnek” terimini “anlık sözcük” terimiyle eş değer olarak kullanan araştırmacılar da vardır. Bu iki terimi birbirinin eş değeri olarak kullanmak mümkün olmasa bile “tek örnek” teriminin “anlık sözcük” teriminin alt başlığı biçiminde değerlendirilebileceği tarafımızca düşünülmektedir. Çünkü anlık sözcükler bir konuşma ortamından derlenebileceği gibi yazılı bir metinde de karşımıza çıkabilir. Bunun yanı sıra Eski Türkçe çalışmalarında geçmişte var olup bitmiş veya değişmiş yazı dillerinin ele alındığı düşünülürse zaten bir konuşma ortamına ulaşılması fizik kurallarının ötesindedir. Bu nedenle metinler aracılığıyla yapılan taramalar sonucu ulaşılan tek örneklerin de birer anlık sözcük olduğu fikrine ulaşılabilir.

Bu noktada tek örnek sözcüklerin sözlük biliminde ele alınışına değinmek gerekmektedir. Bussmann’a göre tek örnek sözcükler, tekrar sıklığı olmayan ve bu nedenle

anlamı genellikle tespit edilmesi zor olan dilsel ifadelerdir (1998: 500). Sözlük biliminde, bir dilin bir metninde, yazarında veya mevcut derlemde yalnızca bir kez geçen ve genellikle “hapaks” olarak kısaltılan bir sözcüktür. Yunancada “sadece bir kez söylenen şey” anlamına gelmektedir (Crystal, 2008: 224).

Bir tek örnek, bir derlemde yalnızca bir kez geçen bir sözcüktür; çok büyük bir derlemde tek örnek (hapaks legomena⁴) anlık oluşum olarak kabul edilebilir (Haspelmath, Sims, 2010: 130).

Tek örnek, bir yazarın eserinde, bir edebî türde ve hatta bir bütün olarak edebiyat gibi belirli bir derlemde yalnızca bir kez kaydedilen öğelerdir. Tarihsel ve çağdaş dilsel kurallara ilişkin sınırlı bir kavrayışa sahip olduğumuz için bir derlemde bulunan bir tek örneğin sözlüğün düzenli bir parçası olup olmadığı (ki bu henüz başka bir yerde hiç kaydedilmemiş), bir neolojizm (başka bir yerde kaydedilme şansı olmayan), anlık sözcük (yazarın onu başka bir yerde tekrar kullanma niyeti olmadığı durumlarda) veya bir hata (yazarın ilk etapta kullanma niyetinde olmadığı durumlarda) olup olmadığı genellikle belirsizdir (Crystal, 2000: 219).

Burkhanov, çalışmasında “anlık sözcük” maddesini “tek örnek (hapax legomenon)” madde başına yönlendirir ve bu terimi “sözlük biliminde yalnızca bir kez kullanılmış olan sözlüksel bir maddeye atıfta bulunmak için kullanılır” şeklinde ifade etmektedir (1998: 97).

“Dictionary of Lexicography”de de “tek örnek (hapax legomenon)” terimi, “Yunancada ‘bir kez söylendi’ anlamına gelen ve derlemde yalnızca bir kez geçen ve bu nedenle sözlüğe dâhil edilemeyen bir sözcük veya deyim” olarak açıklanırken bu madde başı “anlık sözcük” madde başına yönlendirilmektedir (Hartmann, James, 1998: 67).

Tek örnek sözcüklerin niçin sözlükselleşemedikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu yazıda tarihsel Türk dili alanında sözlükselleşemeyen ve yalnızca bir eserde tanıklanan +sXz ekli tek örnek sözcükler ele alınmaktadır. Eski Türkçede çok sayıda tek örnek sözcük⁵ bulunduğu için çalışmada yazının sınırlarını belirleyebilmek amacıyla yalnızca +sXz eki ve bununla genişleyen ekleri alan tek örnekler incelenmiştir. Tarihsel Türk dili alanında bu eklerle kurulan tek örneklerin dışında pek çok metinde tanıklandığı hâlde bir müddet sonra kullanımdan düşerek “sözcük ölümü”ne uğrayan örnekler de dikkat çekmektedir. Bu nedenle +sXz ekiyle kurulan tek örnek sözcükler tarafımızdan araştırma konusu edilmiştir.

3. İnceleme⁶

Eski Türkçede +sXz eki ve bununla genişleyen eklerle kurulan tek örnek sözcüklerle ilgili değerlendirmeler iki ana başlık hâlinde ele alınmış ve her bir sözcük tarafımızdan ayrı ayrı yorumlanmıştır.

3.1. Eski Türkçede +sXz Ekiyle Kurulan Tek Örnekler ve Bunların Sözlük Bilimi Açısından Durumları

3.1.1. +sXz Eki

Eski Türkçe döneminden başlayarak çağdaş Türkçeye kadar oldukça canlı bir şekilde kullanılan +sXz isimden isim yapma eki, pek çok kitapta değerlendirildiği gibi bu ekle ilgili yazılmış müstakil yayınlar da bulunmaktadır.

⁴ Hapax legomenon teriminin çoğul şeklidir.

⁵ Bu tek örneklerin bir kısmı Erdem Uçar’ın “Eski Türkçe Hapaklar” (2012: 73-100) adlı yazısında liste hâlinde verilmiştir.

⁶ Modern sözlük bilimde sözlükselleşmenin ne olduğu ve aşamaları ana hatlarıyla kavramsal çerçeve bölümünde aktarılmıştır. Çalışmanın inceleme alanını Eski Türkçe döneminin oluşturmasından ve bu durumun, çalışmanın kısıtlılığını ve sınırlılığını belirlemesinden dolayı Orhon, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde tespit edilen +sXz ekli örneklerin sözlükselleşme durumları adı geçen tarihsel Türk dili alanına ait eserlerin söz varlığında bulunup bulunmamasına ve daha sonraki yüzyıllarda ortaya koyulan tarihsel ve çağdaş dönem sözlüklerinde yer alıp almamalarına göre değerlendirilmiştir.

Bu ekle ilgili pek çok çalışmanın olmasının sebebi özellikle işlevinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bazı kaynaklarda ek “olumsuzluk bildiren” bir ek olarak tanımlanırken bazı kaynaklarda ise “yokluk bildiren” bir ek olarak tanımlanmaktadır. Her durumda olumsuzluk ifadesi taşımayan ek, aslında bazen de bir türetme işlevinin dışında konuşan kişinin o andaki ihtiyacını karşılamak üzere tek örnek / anlık sözcükler de oluşturmaya yaramaktadır ve böylesi durumlarda iletişim ortamındaki diğer kişiler konuşan kişinin neden bahsettiğini anlasalar da bunlar sözlükte madde başı olacak niteliğe sahip olamamaktadır. Bu nedenle +sXz ekiyle ilgili yapılan çalışmalara kısaca değinmek gerekmektedir.

Ahat Üstüner, bu ekin isimden isim yapan “+II/+IU” ekine göre olumsuzluk bildirdiği ve eklendiği ismi bulundurmama ya da sahip olamama anlamı taşıyan, sıfat olarak kullanılan sözcükler türettiğini söylemektedir. Yazar, sözcüğün Eski Türkiye Türkçesinde “çekim eki” işleviyle kullanıldığını ve bunların XVIII. yüzyılda sona erdiğine dikkat çekmektedir (2001: 177). İlhan, isimlere eklenen “+sIz” olumsuz sıfat ekinin olumsuzluk anlamı taşıyan başka eklerden olduğunu ifade etmektedir. Yazar, ekin isimlere getirilerek bunların yokluğunu bildiren olumsuz yapılar kurduğunu söylemektedir (2005: 3). Ali Cin, bu ekin hem tarihsel Türk dili alanında hem de çağdaş Türk dili alanındaki kullanımlarına yer vermektedir. Yazar, bu ekin yine bir isimden isim yapma eki olan “+II/+IU” ile bir karşıtlık ilişkisi olmakla birlikte “+II/+IU” eki almış bir sözcüğün olumsuzunun ya da yokluk biçiminin her durumda “+sIz” ekiyle yapılmadığını “pahalı≠ucuz, hızlı≠yavaş” gibi örneklerle ortaya koymaktadır (2006: 19-20).

Münir Erten, bu ekin bir olumsuzluk eki olup olmadığı konusunu sorgulamaktadır. Erten de tıpkı Cin gibi her +II ekli sözcüğün +sIz ekli bir karşılığının bulunma zorunluluğunun olmadığına dikkat çekmektedir. Yazar, bu eke “zıtlık” ya da “yokluk” anlamını yükleyerek “olumsuzluk” eki demenin doğru olmadığını düşünmekte ve ek için “zıtlık, yokluk ve bulunmama” ifade eden bir ektir demenin doğru olduğunu belirtmektedir (2007: 1168, 1172). Bayraktar, ekin bazı işlevlerinin göz ardı edildiğini ve aslında bu ekin ayrıca “ikilemeler oluşturma, zarf olma, kalıcı ad yapma, mecazlar oluşturma, dolaylama” gibi görevlerde de kullanıldığını dikkat çekmektedir (2016: 52). Hamza Zülfikar ise ek için örnekler incelendiğinde nesnede bulunmama ifadesinden dolayı “yokluk” teriminin kullanılmasının daha uygun olduğunu düşünmektedir (2018: 5).

İlhan ve Kabadayı, bu ekin “ev-evsiz, göz-gözsüz” gibi bazı sözcüklerde olumsuzluk değil; yokluk bildirdiğini söylerken ek için “yokluk-olumsuzluk bildiren ek” demenin daha doğru olacağını ifade etmektedir (2017: 23).

Erdal, son derece yaygın ve canlı bir ek olan +sXz’ın hem isimlere ve tamlamalara hem de sıfatlara eklendiğini söylemektedir. +sXz eki somut anlamlı isimlerin yanı sıra soyut anlamlı isimlerde de bulunmaktadır. İsim yapan +sXz eki sadece +IXg ekine değil *birlä* sözcüğüne de zıttır. +sXz eki sıfat, zarf ve ad olarak kullanılır. İlk bahsedilen söz dizimsel görev en yaygın olanı olduğu için, +sXz biçimlerinin sıfat olduğu söylenebilir. +sXz ekli sıfatlar niteleyici ya da yüklem olabilir. Zarf olan +sXz ekli yapılar yazıtlarda yaygındır. Adlaştırılmış +sXz ekli sıfatlar genellikle soyut anlam taşır. Somut sıfatlar ve soyut olan adlaştırılmış +sXz ekli yapılar yan yana görülebilir. Adlaştırılmış soyut anlam taşıyan +sXz ekli sözcükler de isimleri niteleyebilir. Sıfatlara +sXz eklendiğinde bunlar zıtlık oluşturur. Bu durumda +sXz ekinin zıttı +IXg eki değil +Ø’dir (1991: 131-133).

Ağca, “Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri” adlı kitabında +sXz ekini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu ekin asli görevi, eklendiği olumlu sözcüklerde yokluk; olumsuz sözcüklerde ise anlamsal olarak olumluluk bildirmektir (2010: 155). Bu ekin, isim ve isim soylu sözcüklerin yanı sıra fiil kök ya da gövdelerinden türetilen isimlere de eklenebileceğini ifade etmektedir. Ağca, +sXz ekinin birtakım eklerle kullanılmasının yaygınlık kazandığına da dikkat çekmektedir. Bunlar, -(X)nçsXz, -gUIUksUz, -mAksIz, -(X)gsXz ekleridir (2010: 134-137).

3.1.1.1.+sXz Ekiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

“Orhon Yazıtları”nda bulunan *tüzsüz* sözcüğü tek örnek sözcüklerdendir. Clauson, sözcüğü *tüzsüz* olarak okurken kökenini *tüz* sözcüğüne dayandırmış ve anlamını ise “düzensiz, disiplinsiz” şeklinde vermiştir (1972: 577). Bu sözcük, “begleri bodunu tüzsüz için” KTD 6 / BKD 6 (Aydın, 2012: 46) ifadesinde geçmektedir. Bu ifadeyi “beyleri ve halkı emirlere uymadığı, düzensiz olduğu için” şeklinde anlamlandırılabilir. Türkçenin ilk yazılı metinleri olan “Orhun Yazıtları”nda geçen bu sözcüğün “düzgün” anlamına gelen *tüz* sözcüğünden +sXz ekiyle türediği görülmekte ve daha sonraki herhangi bir metinde bunun kullanılmadığı dikkat çekmektedir. *Tüzsüz* sözcüğünün halkına hesap verme niyetiyle yazılan “Orhun Yazıtları”nda metnin yazarı olan Bilge Kağan tarafından belki de durumun daha iyi anlaşılabilmesi ve somutlaşabilmesi bakımından “tüzsüz”ün türetildiği düşünülebilir. 7-8. yüzyıllarda Türkçe her ne kadar ilk yazılı ürünlerini verse de okuma yazma bilen kişiler muhtemelen ayrıntılı kod kullanan toplumun üst tabakasıydı. Bu nedenle *tüzsüz* sözcüğünün toplum nezdinde yaygınlaşp kullanılması ihtimali zorlaşmaktadır. *Tüzsüz* sözcüğü yerleşikleşemediği için sözlükselleşmemiştir.

“Altun Yaruk”ta “anta ünser ı ıgaç ara idi açuksuz” (Kaya, 1994: 219) şeklinde tanıklanan *açoksuz* sözcüğü DTS’de *açuksuz* maddesinde yer almaktadır ve “Orada ağaçlar büyüdüğü zaman, otlar aralarında bol (olur)” biçiminde anlamlandırılmıştır (1969: 6). Yazarın bunu sözcük sayısından tasarruf etmek amacıyla türettiği düşünülebilir. Yaygınlaşp yerleşikleşemeyen bu sözcük sözlükselleşmemiştir.

Eski Uygur Türkçesinden tespit edilen ve “kusursuz” anlamına gelen *baçasız* sözcüğü “kusur” anlamına gelen *baça* sözcüğünden +sXz ekiyle türetilmiştir. Sözcük, “özüt üçü[n] müns[üz] beçäsiz arıy turuy [orduta] turmış kergäk erür o, kusursuz ve mükemmel olan özü için aydınlık ve temiz sarayda bulunmalı (Man I 242)” (DTS, 1969: 353) şeklinde geçmektedir. Münsüz sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanılan *baçasız* sözcüğünün buna paralelizm yapmak için türetildiği düşünülebilir. Bu sözcük de sözlükselleşmemiştir.

“Türkische Turfantexte”te “ulusi baliqi *buluhsuz* buçyaqsiz (onun ülkesi ve şehri uçsuz bucaksızdır) (TT VI₄₀₇)” (DTS, 1969: 124) cümlesinde buçyaqsiz sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanılan *buluhsuz* sözcüğü de Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan +sXz ekiyle kurulan tek örneklerdendir. Bu ikileme “uçsuz bucaksız” anlamına gelmektedir. Her iki sözcüğün de “köşe” anlamına gelen kök ve gövdeden türediği görülmektedir. *Buluhsuz* sözcüğü yazar tarafından *buçyaqsiz* sözcüğüne paralelizm oluşturmak amacıyla türetilmiş olmalıdır. Burada sözlükselleşemeyen sözcüğün bir üslup özelliği olarak türetildiği ve bu yolla akılda kalıcılığının artırılmasının amaçlandığı düşünülebilir.

Çogısız sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde geçen ve “kargaşa, karışıklık” anlamına gelen *çogı* sözcüğünden +sXz ekiyle yapılan bir tek örnektir. Sözcük, “tigisiz çogısız arıgda (sessiz ormanda) (Clauson, 1972: 412) şeklinde geçmektedir. Bu sözcüğün *tigisiz* sözcüğüyle ikilemeli kullanıldığı görülmektedir. Nitekim her iki sözcüğün +sXz eki almış şekilleri de *tigi çogı* şeklinde ve “gürültü, kavga” (DTS, 1969: 559) anlamında kullanılmaktadır. Tek örnek olmayan *tigisiz* sözcüğüne paralelizm oluşturmak için yazar tarafından *çogısız* sözcüğünün türetildiği düşünülmektedir. Bu nedenle sözcük yerleşikleşememiş ve başka bir metinde karşımıza çıkmamıştır.

“Suci Yazıtı”ndan tespit edilen “qizimin qalınsiz bertim kızımı başlıksız verdim (S₇)” (DTS, 1969: 412) örneğinde geçen *kalınsız* sözcüğü “başlık parasız, başlık parası olmadan” anlamına gelen bir tek örnektir. Clauson, sözcüğün “bir damat tarafından müstakbel gelinin ailesine ödenen bir miktar para, başlık parası” anlamına gelen “kalıñ” sözcüğünden türediğini söyleyerek bunun “kalın” sözcüğüyle kıyaslanması gerektiğine dikkat çeker (1972: 622). Bu sözcük, metnin bağlamına uygun olarak türetilmiş olabilir. Çünkü “başlık parası olmadan” ifadesi yerine harfleri taşlara kazımanın zorlukları da göz önünde bulundurulduğunda daha kolay olması bakımından “başlık parası” anlamına gelen *kalıñ* sözcüğüne +sXz ekinin eklenmesi

suretiyle *kalınsız* sözcüğü türetilmiştir. Bu sözcük ihtiyaca binaen türetildiği için toplumda karşılık bulamayıp yaygınlaşmamış, yerleşikleşememiş ve kanımızca sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamamıştır.

“Şekilsiz; kavuşmamış, ayrılmış; birlikte olmayan” (Clauson, 1972: 588; DTS, 1969: 437) anlamına gelen *kaşığusuz* sözcüğü de bir tek örnektir. Sözcük “Altun Yaruk” 71-15’te “...bütgüsüz kaşığusuz kılıp” (Kaya, 1994: 96) şeklinde geçmektedir. Wilkens, bu ifadeyi “tamamlamasız ve bağlantısız” olarak anlamlandırmıştır (2021: 214). Her ne kadar Clauson sözcüğün *kaşığ-* fiilinden *-gUsXz* ekiyle yapıldığını ifade etse de tarafımızdan sözcüğün “birleşim, birleşme, ilişki, bağlantı, karşılaşma, buluşma” (Wilkens, 2021: 348) anlamındaki *kaşığú* sözcüğünden *+sXz* ekiyle yapıldığı düşünülmektedir. Burada yazar, özel bir durumu anlatmak için o dönemde zaten bilinen bir sözcük olan *kaşığú* sözcüğüne *+sXz* ekini getirerek yeni bir sözcük oluşturmaktadır. Yazarın ayrıca bu ekle *bütgüsüz* sözcüğüne paralelizm oluşturacak şekilde *kaşığúsuz* sözcüğünü türettiği de düşünülebilir. Bağlama uygun olarak türetilen bu sözcük yaygınlaşıp yerleşikleşemediği için sözlükselleşememiştir.

Eski Uygur Türkçesinde geçen ve “gölgesiz” anlamına gelen *köligesiz* sözcüğü “gölge” anlamına gelen *kölige* sözcüğünden *+sXz* eki vasıtasıyla türetilmiştir (Clauson, 1972: 178). Sözcük, TT VI’da, “bodsuz *köligesiz* barırlar (somut bir şekil olmadan ve gölgesiz dolaşın)” şeklinde geçmektedir (Bang, Gabain, Arat, 1934: 99). Bu sözcük de diğer tek örnekler gibi gölgeden yoksun anlamını ifade ederken sözcük sayısından tasarruf sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir sözcük olduğu için sözlükselleşememiştir.

Yine Eski Uygur Türkçesinde tespit edilen *meñizsiz* sözcüğü “çirkin; şekilsiz” (Clauson, 1972: 771; Wilkens, 2021: 473) anlamına gelmektedir. Sözcük, “Maytrısimit”te “...çikin bodlug önjsüz meñiz(siz)... (ibrışim boylu, renksiz, soluk)” (Tekin, 1976: 172, 266) şeklinde geçmektedir. Bu sözcük de metnin bağlamına uygun olarak türetildiği için ve “çirkin” anlamını taşıyan *körksüz* ve buna benzer sözcükler daha yaygın kullanıldığı için sözlükselleşememiş olabilir.

“Altun Yaruk”ta bulunan *satğağsız* sözcüğü “ayak basılmamış” demektir. Bu tek örnek sözcük, “satyaysız arıy orun ayak basmamış temiz yer (Suv 477₁)” (DTS, 1969: 490) şeklinde geçmektedir. Erdal, *satga-g* sözcüğünün sadece Kutadgu Bilig’de kanıtlandığını ve “hırpalanmış, ezilen” anlamına geldiğini söylemektedir. *Satgagsız* sözcüğünün varlığının ise *satga-g* sözcüğünün bulunması ön şartına bağlı olduğunu belirtirken bunun henüz kanıtlanmadığını ifade etmektedir (1991: 201). Bu örnekte de *+sXz* ekiyle kurulan tek örnek sözcüğün sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamadığı görülmektedir. Çünkü *satğağsız* sözcüğünü yazarın anlatmak istediği kavramı daha somut bir şekilde karşılayabilmek için türettiği ve sözcüğün bağlam bağımlı kalmasından ötürü yerleşikleşemediği söylenebilir.

Eski Uygur Türkçesinde geçen *sığitsız* sözcüğü “feryatsız, yakınmasız” olarak anlamlandırılmaktadır (Wilkens, 2021: 606). Manihaizm ile ilgili metinlerden tespit edilen ve “[s]uz sığitsız boltımız (ağlamaktan kurtulmak)” (Clauson, 1972: 807) şeklinde geçen *sığitsız* sözcüğünün metnin bağlamına uygun olarak özel bir durumu ifade etmek için yazar tarafından sözcük sayısından tasarruf etmek amacıyla “feryat, yakınma” gibi anlamlara gelen *sığit* sözcüğüne *+sXz* ekinin getirilmesiyle türetildiği dikkat çekmektedir. Sözcük daha sonra yaygınlık gösteremediği için sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamamıştır.

Clauson’un *tamduk* sözcüğünden türediğini belirttiği *tamduksuz* sözcüğündeki *-t-*’nin metinlerde sıklıkla *-d-* ile yazıldığını söylemektedir (1972: 504). Wilkens, sözcüğün anlamını “yakıtsız; alevsiz, kıvılcımsız” olarak vermektedir (2021: 668). Sözcük, Türkische Turfantexte VIII’de “tämütqsuz odh yāñı tąg” (Gabain, 1954: 14) şeklinde geçmektedir. Bu cümleyi, “çirasız / tutuşturucusuz bir ateş gibi” şeklinde çevirmek mümkündür. Başka bir metinde tanıklanamayan *tamduksuz* sözcüğünün kullanım sıklığının yetersiz olmasından dolayı sözlükselleşemediği görülmektedir.

Tapçasız sözcüğü “sağlam; kusursuz, lekesiz, kirsiz” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 437; Wilkens, 2021: 674). “Uigurica” serisinde kirsiz sözcüğüyle ikilemeli olarak “jana jema inča qaltı çambunat altun inçip ertinju kirsiz tapçasiz... ertinju seviglig erür o da altm gibi tertemizdir, çok hoştur (Uig II 37₆₁).” (DTS, 1969: 309) şeklinde geçen sözcüğün, “kir, leke” anlamına gelen *tapça* sözcüğünden +sXz ekiyle türetildiği anlaşılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *tapça* sözcüğünün de *kir* sözcüğüyle ikilemeli olarak *kir tapça* şeklinde (DTS, 1969: 308) kullanıldığı görülmektedir. Tek örnek *tapçasız* sözcüğünün de *kirsiz* sözcüğüne paralelizm yapmak için oluştuğu söylenebilir. Sözcüğün, anlatımı etkili kılmak için oluşturulduğu söylenebilir. Bu nedenle *tapçasız* sözcüğünün sözlükselleşemediği söylenebilir.

“Uigurica” serisinden tespit edilen **tavışsız** sözcüğünün ise vasıta hâli ekiyle kullanıldığı görülmektedir. “ünsüzün ünüp tavışsızın taşıkıp” cümlesi “sessizce kalkmak ve gürültüsüzce çıkmak” (Clauson, 1972: 447) şeklinde anlamlandırılmaktadır. Sözcük “DTS”de ve “Eski Uygurca El Sözlüğü”nde *tavışsızın* olarak madde başı yapılmış ve “sessizce, gürültü etmeden; sessiz, sakin, gürültüsüz” (1969: 542; Wilkens, 2021: 685) demektir. Burada *tavışsızın* sözcüğünün *ünsüzün* sözcüğüne paralelizm oluşturmak amacıyla türetildiği düşünülmektedir. İhtiyacı karşılamak üzere yazar tarafından ortaya konulan sözcüğün daha sonra yaygınlaşp yerleşikleşmediği için sözlükselleşemediği ifade edilebilir.

“Altun Yaruk”tan tespit edilen **terinsiz** tek örneği Wilkens tarafından “üyesiz, ailesiz, cemaatsiz” olarak anlamlandırılırken (2021: 709) DTS’de sözcüğün *kuvrağsız* sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanıldığı ve “camiasız, topluluksuz” (1969: 554) demek olduğu belirtilmiştir. Sözcük, içinde bulunduğu ifadede “çoğsuz yalnsız térésiz kuvrağsız” olarak geçmekte ve “görmeksiz ya da ihtışamsız ve cemaatler dinî topluluk olmadan” (Clauson, 1972: 552-553) şeklinde anlamlandırılabilir. Buradaki kullanımda *terinsiz* sözcüğünün pek çok örnekte gördüğümüz gibi üslup bakımından içinde geçtiği sözcük grubundaki diğer sözcüklere paralelizm oluşturabilmek için yazar tarafından türetildiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle sözcük, sözlükselleşemediği için başka bir eserde karşımıza çıkmamaktadır.

“Basiretsiz, anlayışsız” anlamına gelen **tuyuğsuz** sözcüğü de Eski Uygur Türkçesinde geçmektedir. Clauson, sözcüğün kuramsal bir “*tuyuğ” sözcüğünden, bunun da “tuy-” fiilinden geldiğini düşünmektedir (1972: 569). Nitekim DTS’de “tuyuk” sözcüğü “kapalı” (1969: 585) ve “Eski Uygurca El Sözlüğü”nde ise “kapalı, (bir şeye) açık değil (yani, bilinç)” (Wilkens, 2021: 767) şeklinde açıklanmaktadır. Sözcük, “ol kim körksüz tujuysuz belğüsüz tep tetir şekilsiz, akılsız, özelliksiz olanı (TT VI₄₆₀)” (DTS, 1969: 94) şeklinde yer almaktadır. Bu sözcüğün de özel bir durumu anlatabilmek için ihtiyaca binaen türetildiği söylenebilir.

“Kutadgu Bilig”den tespit edilen ve “zincirsiz, kösteksiz” anlamına gelen **kişensiz** sözcüğü de bir tek örnektir. “Kişensiz külündi manjumaz ağaq / tünerdi yarumaz körügli qaraq (Ayağım kösteksiz olduğu hâlde güçsüzleşti, adım atamıyor; gören gözbebeğim karardı, artık parlamıyor.)” (Arat, 2008: 146-147)⁷ beyitinde geçen *kişensiz* sözcüğünün de Yusuf Has Hacıp tarafından türetilen bir sözcük olduğu düşünülmektedir. Burada eserde kullanılan aruz ölçüsünün de etkili olduğu söylenebilir. Çünkü aruz kalıbına uygun sözcük kullanabilmek için Türkçenin söz türetim yöntemleri çerçevesinde Yusuf Has Hacıp’in yeni sözcükler türettiği söylenebilir. Ancak bu yeni türetilen sözcüklerin kısıtlı kod kullanan tabakaya ulaşp yaygınlaşamamasını sözcüğün yerleşikleşmemesinin sebebi olarak göstermek mümkündür.

“Dīvānu Lugātī’t Türk”te bulunan “tıjla sö.züm külgü.süz” (sözümü gülmeden dinle) (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 47) cümlesinde geçen **külgüsüz** sözcüğü Clauson tarafından bir tek örnek olarak değerlendirilmiştir. Anlamı ise “gülmeden, ciddiyetle” şeklinde verilmiştir (1972: 718). Sözcüğün “gülme, gülüş” anlamına gelen *külgü* sözcüğüne getirilen +sXz ekiyle yapıldığı görülmektedir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde başvurduğumuz bir sözlükte de “gülmeden” ve “ciddiyetle” sözcüklerini madde başı olarak bulamayız. Çünkü sözlüklerde

⁷ Arat, dizin bölümünde bu sözcüğü madde başı olarak ele almamış “kişen” maddesinin altında anlamlandırmıştır.

madde başı olarak verilen sözcükler sözlük yapısı gereği çekim eki almış şekilleriyle değil; yalın hâlde listelenmektedir. *Külgüsüz* örneğinde görüldüğü gibi günlük konuşmamızda +sXz ekinin morfolojik olarak eklenebileceği herhangi bir sözcüğü biz de kullanabilmekteyiz. Kaşgarlı Mahmud da bir öğrenci sözlüğü olarak hazırladığı eserinde *külgüsüz* sözcüğünü muhtemelen bu nedenle türettiği için sözcük sözlükselleşmemiştir.

“Zararsız” anlamına gelen *yassız* sözcüğü Clauson tarafından “Kutadgu Bilig”de yer alan bir tek örnek olarak gösterilmiştir (1972: 975). Eserde sözcük, “asığ kılsa barça özünj yassızın / berü kel tapuğ kıl köñjül bir ısın (Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilerse, beri gel, hizmet et, gönül ver, ism.)” (Arat, 2008: 108-109) beytinde geçmektedir. *Yassız* sözcüğünün “zarar” anlamına gelen *yas* sözcüğünden +sXz ekiyle türediği açıktır. Bu sözcüğün, Yusuf Has Hacip tarafından türetilen bir sözcük olduğu söylenebilir. Çünkü sözcük, henüz dilin bir parçası hâline gelmediği için başka bir eserde buna rastlanmamaktadır.

BT XIII’ten tespit edilen *ikisigsiz* sözcüğü metinde “...ikisigsiz mudur-luy irinçkänçüci kōngül-lüg” (şüphesiz mudraları⁸ ve şefkatli bir zihni var) şeklinde geçmektedir. Verilen dipnotta ise sözcükle ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir: “İkisigsiz sözcüğü “şüphesiz” demektir. “Şüphesiz” anlamına gelen “ikirçgü” sözcüğünün belirsiz son ek +rç ile yapılmasına benzer şekilde iki + sig şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. “İki” sözcüğü ve “şüphesiz” arasındaki ilişkinin birkaç dilde takip edilebileceğine dikkat edilmelidir. Almanca, Latince ve ayrıca Macarca “kétel” sözcüğü “şüpheler” anlamına gelmekte ve “két” iki sözcüğüne dayanmaktadır (Zieme, 1985: 122-123). *İkisigsiz* sözcüğünün sözlükselleşmemesinin temel sebeplerinden biri kanımızca sözcüğün dayandığı gövde olan “ikisig” sözcüğünün de kendisine bir kullanım alanı bulamamasıdır. Bunun yerine metinlerde “ikisiz” sözcüğünün tercih edildiği dikkat çekmektedir.

“Altun Yaruk”ta yer alan *altagsız* sözcüğünün anlamı ve okunuşuyla ilgili farklı öneriler bulunmaktadır. Kaya, sözcüğü ve sözcüğün içinde bulunduğu bölümü “kim kayu tınl(ı)glar yüz ming kalp üdün alsız altagsız altı paramıtlar icinte katıglansarlar” (1994: 230) şeklinde okumuştur. DTS’de bu cümle, “Eğer herhangi bir canlı bin yalan içinde yalansız altı iyilikte gayret gösterirse” olarak anlamlandırılmış ve “alsız” maddesinde “alsız aldagsız” ikilemesiyle verilerek “yalansız” şeklinde açıklanmıştır (1969: 39). Clauson, sözcüğün *alta*:- fiiline dayandığını söylerken Eski Uygur Türkçesinde görünüşe göre sadece ikilemeli olarak *al* sözcüğüyle birlikte kullanıldığını; başlangıçta oldukça nesnel bir biçimde “bir şey yapmanın aygıtı, yöntemi”; daha sonra sadece aşağılayıcı bir biçimde “aldatma, suçluluk, kirli oyun” anlamını taşıdığına dikkat çekmiştir (1972: 130). Wilkens de sözcüğün kökü olan *al* sözcüğünün anlamını “araç, alet, yöntem, becerikli araç, hüner; hilekâr; aldatma, kandırma, hile; harp araç ve gereçleri” olarak açıklamıştır. *Altagsız* sözcüğünü “becerikli araçsız” şeklinde belirtirken *alsız* maddesinde *alsız altagsız* ikilemesini “araçsız; araçsız olma” şeklinde anlamlandırmıştır (2021: 26, 36). Bu tek örneğin “al (İK) + da (İFYE) – g (FİYE) + sız (İİYE)” yapısında kurulduğu görülürken hem “aldatma olmadan” hem de “araçsız” anlamı düşünüldüğünde her iki şekilde de “hile” ve “araç” anlamlarını taşıyan *al* kökünden türetilen *alsız* sözcüğüne paralelizm oluşturmak için türetildiği söylenebilir. Tarafımızca sözcüğün bağlam bağlamı kullanılmasından ötürü sözlükselleşmediği düşünülmektedir.

İçtinsiz sözcüğü TT VIII’den tespit edilen bir tek örnektir. Metinde ilgili bölüm “içtinsiz törlög t̄ayāg_üzā” (Gabain, 1954: 8) olarak geçer ve bu bölüm “iki çeşit destek içinde olmadan” şeklinde aktarılabilir. Sözcüğün anlamı Wilkens tarafından “içsiz” diye açıklanmıştır (2021: 294). Bu tek örneğin yazar tarafından Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan bir gövde olan “içtin” sözcüğünden belki de düşüncelerini daha iyi ifade edebilmek adına türetildiği düşünülebilir. Bu nedenle sözcük yerleşikleşip sözlükselleşmemiştir.

⁸ “Mudra” sözcüğü “damga, mühür, ritüelde kullanılan parmak duruşu” anlamına gelmektedir (Wilkens, 2021: 478).

UW'de “amraksızın ıdalap” (sevgisizlikle ayrılmak) (Röhrborn, 1977: 121) şeklinde açıklanan **amraksız** sözcüğünü Wilkens, “Alttürkische Handschriften Teil 10 Buddhistische Erzähltexte” adlı çalışmada “amraksızın adrlap” şeklinde verirken Müller'in bunu UW'de de gösterildiği gibi “amraksızın ıdalap” şeklinde okuduğunu; ancak bundan emin olmadığını ifade ettiğini de dipnotla belirtmiştir (2010: 144). Bu tek örnek sözcük, oldukça işlek bir kullanım alanına sahip olan “amrak” gövdesinden yazar tarafından türetilmiş olmalıdır. Sözcüğün bu metinde kullanıldığı dönemde ve daha sonraki dönemlerde ise “sevgisiz” anlamını karşılayan başka sözcüklerin daha yaygın kullanılması nedeniyle **amraksız** sözcüğünün sözlükselleşemediği söylenebilir.

“Altun Yaruk”tan tespit edilen **yalınsız** ve **kuvragsız** sözcüklerini ise aynı cümlede yer aldıkları için birlikte değerlendirmekte fayda vardır. Sözcüklerin içinde bulunduğu cümle şöyledir: “t(e)ngri ajunıta togdukda çogsuz yalınsız tirinsiz kuvragsız bolmışların” (Kaya, 1994: 187). Bu cümle DTS'de “canlılar tanrı dünyasına gittikleri zaman şöretsiz ve tarafsız olurlar” şeklinde anlamlandırılmıştır (1969: 152). **Yalınsız** sözcüğüne Clauson, “alevsiz, parlaklık olmadan” anlamını vererek sözcüğün kökeninin “yalın” sözcüğüne dayandığını belirtmiştir (1972: 932). **Kuvragsız** sözcüğü ise “müritsiz, cemaatsız, ailesiz; dinî topluluklar olmadan” olarak anlamlandırılmıştır (Wilkens, 2021: 434; Clauson, 1972: 587). Bu sözcüklerin her ikisinin de içinde bulunduğu metinde kullanılan diğer sözcüklerle ikilemeli kullanılmak için yani üslup gereği paralelizm oluşturmak amacıyla türetildiği söylenebilir. Bağlam bağımlı kullanılan bu sözcüklerin kendinden sonraki başka metinlerde kullanılmadığı ve bu nedenle sözlükselleşemediği ifade edilebilir.

3.2.Eski Türkçede +sXz Ekiyle Genişleyerek Kurulan Tek Örnekler ve Bunların Sözlük Bilimi Açısından Durumları

3.2.1.-mAksXz Eki

-mAksXz eki Keskin'e göre “-mAk isim-fiil eki ve +sIz isimden isim yapma ekinin birleşmesinden” oluşmaktadır (2020: 209).

Bu ekle ilgili Erdal, etraflı bilgiler vermektedir. Yazara göre -mAksXz ekinin basit fiillere eklendiği örneklerden çok, türemiş fiillere eklendiği daha fazla örneğinin bulunduğunu belirtmektedir. -mAksXz ekinin eklendiği fiil kökleri edilgen, ettirgen, dönüşlü veya işteş fiiller olabilir. Sonuç olarak, yapı yalnızca temel fiilin failine atıfta bulunur ve asla nesnesine veya başka herhangi bir belirsiz katılımcıya atıfta bulunmaz. -mAksXz, -mAz gibi olumsuz bir sıfat-fiil olarak kabul edilebilirken, -mAksXzXn da -mAtIn gibi olumsuz bir zarf-fiil olarak kabul edilebilir. -mAksXz biçimleri genellikle paralel çiftlerde görülür. -mAksXz yapıları, temel fiiller geçişli olsa bile nesnelere değil özneleri belirtir ve geçici yaratımlar gibi görünmektedir. Bunların çoğu yalnızca bir kez kullanılmıştır ve yalnızca son derece az örneğin üç defadan fazla kullanıldığı kanıtlanmıştır. Bir -mAksXz biçiminin, anlam ve davranış açısından eşdeğer bir - (X)nçsXz biçimi mevcutsa, genellikle türetilmediği görülür. -mAksXz, yazıtlarda, diğer runik kaynaklarda veya Manihaist metinlerde ve görünüşe göre Karahanlı Türkçesinde geçmez. Budist Uygur metinleri veya “Eski Türk Şiiri” gibi sonraki Uygur metinlerinde önceliklere göre çok daha yaygındır. “Altun Yaruk”, birlikte alınan diğer tüm yayımlanmış Uygur kaynaklarından daha fazla -mAksXz biçimi içermektedir. Oldukça kapsamlı bazı Uygur metinlerinde hiçbir örnek yoktur. Bu ek dizisinin kendi başına bir ek hâline gelmesi, -mAz'daki gibi olumsuz şimdiki zaman sıfat-fiillerinin dağılımı hakkında daha fazla bilgi sahibi olduğumuzda belki daha iyi anlaşılacaktır. -mAksXz ekinin geç kalması, fiilden türeyen isim alanında özgeçişli (ergative⁹) oluşumun özgeçişli olmayana göre önceliği için bir başka kanıttır. -mAksXz'm birleşik bir son ek olduğu ve bir son ek dizisi olmadığı, diğer şeylerin yanı sıra, sayısız -mAk'a başka türetme eklerinin eklenmemesi gerçeğiyle gösterilir (1991: 396-400).

⁹ Ergative: Hem geçişli hem de geçişsiz olabilen eylemler (<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/ergative>, erişim tarihi: 19.11.2021).

Ağca da bu ekin söz diziminde de aldığı pek çok görevin yanı sıra Budist Uygur metinlerinde “eklendiği sözcükleri ya sıfat ya da seyrek olarak zarf” yapma göreviyle kullanıldığını ifade etmiştir (2010: 137).

3.2.1.1.-mAksXz Ekiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

-mAksXz yapısının edilgen tabanına, aracısına atıfta bulunan bir *üzü* ifadesi eşlik ettiğini belirten Erdal, *apıtılmaksız* sözcüğünün bir tek örnek olduğunu söyler (1991: 396). Sözcük, “rakşaz oğuş-luğ ada kıldaçı / raħu öz-e *abıdılmaķ-sız* (şeytan gürûhunun tehlikelerini yaratan / rāhu tarafından örtülmeden)” (Arat, 1991: 88-89) şeklinde geçmektedir. “Saklanmayan, gizli olmaksızın” olarak çevrilebilen sözcüğün kökü Clauson tarafından “abr:-” fiiline dayandırılmaktadır (1972: 7). Burada şair tarafından türetilen sözcüğün şüirde anlamı daha iyi aktarabilmek amacıyla oluşturulduğu düşünülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde “örtmek, gizlemek, saklamak” anlamını taşıyan başka fiiller de olmasına rağmen hece sayısı sebebiyle de şair “apıt-” fiilinden +sXz ekiyle genişleyen bir ekle bu sözcüğü türetmeyi tercih etmiş olabilir. Sözcüğün yerleşikleşmemesinden dolayı sözlükselleşemediği görülmektedir.

“Uigurica” serisinden alıntılanan bir örnekte “üzälük siz köni tüz tujmaq burqan qutıntın jaümaqsız *evrilmäksiz* erür o yüce gerçek, dilekleri kabul eden Buddha özelliklerini reddetmez ve yüz çevirmez (*Uig II 40₁₀₃*)” şeklinde geçen *evrilmeksiz* sözcüğü DTS’de “evirilmeksiz, döndürülmeksiz” olarak açıklanmış (1969: 191) ve “Eski Uygurcanın El Sözlüğü” adlı çalışmada Wilkens tarafından “değişmez, dönüşsüz” (2021: 131) şeklinde anlamlandırılmıştır. Sözcüğün -mAksXz ekiyle türediğini ifade eden Erdal -mAksXz ekinin kimi zaman bir sözcüğün yanındaki sözcüğe paralelizm oluşturmak için kullanıldığını söylemektedir. Örneğin aslında *ävr-il-* fiilinden türetilen sözcüğün olumsuz şeklinin *ävriñsiz* olması gerektiği hâlde içinde bulunduğu cümlede yer alan *yanmaksız* sözcüğünden dolayı bu sözcüğün *ävriñsiz* olarak bulunduğunu aktarmaktadır (1991: 396). Bu durum, sözcüğün neden sözlükselleşemediğini açıklayabilmektedir.

BT VII’den tespit edilen *amramaksız* sözcüğü metinde “aklamaksız amramaksız köñülin” (Kara, Zieme, 1976: 343) şeklinde geçmektedir. Tek örneğin *amra-* fiiline eklenen -mAksXz ekiyle yapıldığı görülmektedir (Erdal, 1991: 399). “Sevgisiz” olarak anlamlandırılabilen sözcüğün “kini olmayan, kinsiz, nefret etmeyen, nefretsiz” anlamına gelen “aklamaksız” sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanıldığı ve bu ikileme, “kini ve sevgisi olmayan, kinsiz ve sevgisiz” (Wilkens, 2021: 25) şeklinde açıklanabilmektedir. *Amramaksız* sözcüğü muhtemelen *aklamaksız* sözcüğüne paralelizm oluşturmak için üslup kaygısıyla türetilmiş olmalıdır. Bu nedenle de sözcüğün sözlükselleşemediği söylenebilir.

3.2.2.-(X)nçsXz Eki

Ağca, ekle ilgili olarak “Budist Türk çevresinde -(X)nçsXz birleşigi, +sXz ekli diğer birleşikler gibi, ekin tabiatı gereği, genellikle kendisinden sonra gelen bir ismi nitelemiştir” bilgisini vermektedir (2010: 143). Erdal ise -(X)nç ve +sXz ekinin birleşiminin açık bir şekilde kendi anlam ve işlevine sahip olduğunu ve bu birleşimin fiil köklerine bir bütün olarak eklendiğini ifade etmektedir. -(X)nçsXz sözlük birimlerinin çoğunun -(X)nç yapısına karşılık gelen tespit edilmiş örnekleri yoktur ve bunlar hiç türetilmemiş de olabilir. İki yapı yan yana var olsa bile (+sXz’lı ve +sXz’sız yapılar) biri diğerinden gelmeyebilir. Türeme ilişkilerinin tanımı anlamsal ve eş dizimsel ölçütlere bağlı olmak zorundadır. -(X)nç ve -(X)nçsXz arasında önemli dağılımsal bir fark vardır. -(X)nç ile yapılan oluşumlar dönüşlü fiillerden türetilenler iken -(X)nçsXz ile yapılanlar hem ettirgen hem de edilgen fiillere eklenir. -(X)nç kendi işlevlerini -Xş, -(U)t gibi eklerle paylaşırken -(X)nçsXz ekinin kendine ait bir görevi ve anlamı vardır. Sadece bazı şartlarda bu görevleri -mAksXz ekine aktarabilir ve çok nadir olarak da -(X)gsXz ve -(X)msXz eklerine bu görevi aktarabilir (1991: 351).

3.2.2.1.–(X)nçsXz Ekiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

Eski Uygur Türkçesinden tespit edilen *boşunçsuz* sözcüğü “bağışlanamaz” anlamına gelmektedir. Clauson, sözcüğün *boşunç sözcüğüne dayandığını düşünmektedir (1972: 383). Ancak bu sözcüğün “affedilmek, bağışlanmak” anlamına gelen boşu- fiilinden –(X)nçsXz ekiyle yapıldığı söylenebilir. Sözcük, Manihaist metinlerden Huastuanift’te “mondag bo boşunçsuz yazok yaz(1)nt(1)m(1)z ärsär (böylesine affedilemez günahlar işlediysek) (Özbay, 2014: 80, 92) şeklinde geçmektedir. Erdal, geçişli fiillerden sözcük türeten –(X)nçsXz yapılarının hepsinin köklerinin nesnelere işaret ettiğini söylemektedir. Yazara göre *boşunçsuz* sözcüğü *boşw-* “günahtan kurtulmak” ya da *boşw-n-* “kendini günahtan kurtarmak” fiilinden gelmektedir. Ancak her iki durumda da “günahtan” sürecin nesnesidir (1991: 353-354). *Boşunç* sözcüğü tarihsel süreç içinde Huastuanift dışında herhangi bir metinde karışımıza çıkmadığına göre neolojizm ve yerleşikleşme evrelerine ulaşamadığı için sözlükselleşmemiştir.

“Uigurica” serisinde yer alan “muntay osuyluy uluy türlüg unçsuz şerincsiz emgäklär bunun gibi büyük çeşitli, olanaksız ve dayanıksız acılar (Uig II 3261).” (DTS, 496) cümlesinde bulunan ve “dayanılmaz” anlamına gelen *serinçsiz* sözcüğü +sXz ekiyle genişleyerek kurulan bir tek örnektir. Erdal’ın –(X)nçsXz ekiyle ilgili verdiği bilgilere başvurmak yerinde olacaktır. Yazara göre –(X)nçsXz ekiyle oluşturulan sözlük birimlerinin çoğunun –(X)nç yapısına karşılık gelen tespit edilmiş örnekleri olmadığını ve belki de bunların hiç türetilmemiş olabileceğini söylemektedir. Ayrıca –(X)nç ve –(X)nçsXz arasında önemli dağılımsal bir fark bulunduğunu belirten yazar, –(X)nç ile yapılan sözcüklerin dönüşlü fiillerden türetilirken –(X)nçsXz ile yapılanların hem ettirgen hem de edilgen fiillerden türetildiğini belirtmektedir (1991: 351). Bu örnekte ikilemeli olarak kullanıldığı görülen *serinçsiz* sözcüğünün başka bir eserde bulunmamasından dolayı yazar tarafından metin oluşturulurken türetilmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Bu nedenle sözcük, sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamadığı ve yaygınlaşamadığı için daha sonraki dönemlerde herhangi bir metinde de karışımıza çıkmamaktadır.

TT VI’da yer alan *keçinçsiz* sözcüğü “yoyurunçsuz uluy öñ körtüküg yoyurup, kaçinçsiz tärin talui ögüz suwin toyurup ärdinilig otruqqa tägäyin” [geçmesi zor olan büyük (kar) çölu geçtikten ve geçilmesi zor olan derin denizin sularını geçtikten sonra Juvelen Adası’na ulaşmak istiyorum] şeklinde geçmektedir (Gabain, Arat, Bang, 1934: 62). Sözcük Clauson’a göre **keçinç* sözcüğüne dayanmaktadır ve bu sözcük ise *keçin-* fiilinden gelmektedir (1972: 698). “Geçilmesi zor olan” anlamında kullanılan *keçinçsiz* sözcüğünün –(X)nçsXz ekiyle yapıldığı düşünülmektedir. Muhtemelen “geçilmez” anlamına gelen başka sözcüklerin toplum nezdinde karşılık bulmasından dolayı ya da ihtiyaca binaen anlatımı ve söylenmek isteneni daha çok vurgulamak için o anda yazar tarafından türetilen bu sözcük yerleşikleşmemiş ve sözlükselleşmemiştir.

Eski Uygur Türkçesinden tanıklanan bir başka tek örnek ise *yuklunçsuz* sözcüğüdür. Sözcük, Wilkens’e göre “lekesiz” demektir (2021: 918). Arat tarafından yayımlanan “Eski Türk Şiiri”nde sözcük, “köl suv-ı-nmıj lınhu-a-sı teg yuklunçsuz arıyu” (göl suyunun çiçeği gibi, bulaşılmaz bir şekilde temizlenip) (Arat, 1991: 138-139) şeklinde geçmektedir. Erdal’a göre bu sözcük –(X)nçsXz ekiyle türetilmiştir (1991: 352). Bu sözcüğün içinde geçtiği dördlükte kendinden sonra geçen dize “kök ayaz-nmıj kün ay-ı teg alınçsız yorıyu” şeklindedir. Şairin üslup kaygısıyla bu dizede geçen *alınçsız* sözcüğüne paralelizm oluşturmak amacıyla *yuklunçsuz* sözcüğünü türettiği düşünülebilir. Bu nedenle *yuklunçsuz* sözcüğü metin bağlamında türetilen bir sözcük olduğu için başka bir metinde karışımıza çıkmamış yani sözlükselleşmemiştir.

3.2.3.-(X)m + sXz Ek Dizisi¹⁰

Erdal, -(X)m’li kökü olmayan sözcüklere eklenen -(X)m+sXz ekiyle yapılan örneklerle dayanarak bunun bir ek dizisi olduğunu ve bunun zamanla birleşik ek olma ihtimalinin bulunduğunu ifade etmektedir. Yazara göre -(X)m+sXz, ek dizisi olmakla birleşik ek olmak arasındaki sınırdadır (1991: 299-300).

3.2.3.1.-(X)m + sXz Ek Dizisiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

Bolumsuz, tuyumsuz, yetimsiz sözcüklerini birlikte ele almakta fayda vardır. Bunlardan *bolumsuz* sözcüğü, “Kutadgu Bilig”de “bolumsuzça devlet kelü birse kut / iter devletin ol keçürmez küni” (olmayacak kişiye devlet ve mutluluk gelirse, o ayağına gelen bu devleti derhal tepir) (Arat, 2006: 362-363) şeklinde geçmektedir. Sözcük, DTS’de “layık olmayan; ahlaksız, aşağılık” (1969: 112) olarak açıklanmaktadır. *Tuyumsuz* sözcüğü, “Manichaica III”te “...qlti oğrili kişicä tuyumsuzun kälir” (Le Coq, 1922: 10-11) (hırsız gibi fark edilmeden gelir) cümlesinde yer almaktadır ve “Eski Uygurca El Sözlüğü”nde *tuyumsuzun*¹¹ şeklinde madde başı olarak bulunmakta, anlamı da “istmeden, irade dışı, aniden, ansızın, birdenbire” (Wilkens, 2021: 767) şeklinde verilmektedir. *Yetimsiz* sözcüğü ise “*yetimsiz ikinçsiz tülüksüz küçsüz kösönsüz*” sözcük grubunda geçmektedir ve “enerjisiz, güçsüz” olarak anlamlandırılmaktadır (Wilkens, 2021: 894).

Erdal, *tuyumsuzun* sözcüğünü “kimse duymadan ve fark etmeden” şeklinde anlamlandırmıştır. Yazar, *tuyumsuzun*, *saşimsız*, *yetimsiz*, *bolumsuz* gibi sözcükler için “tuy-um”, “saş-ım”, “yet-im” veya “bol-um” gövdelerinin başka bir metinde tanıklanmadığına dikkat çeker. *Särimsiz*, muhtemelen *särimlig* sözcüğünün olumsuzu ve *tägimsiz* sözcüğü de belki *tägimlig* sözcüğünün olumsuz karşılığı olarak türetilmişken, aynı şey *tuyumsuz+un*, *saşimsız* ya da *yetimsiz* için iddia edilemez. Eski Türkçede bunlara karşılık gelen hiçbir +IXG yapısı ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle, -(X)m+sXz ek dizisi burada bir bütün olarak fiil tabanına eklenmiş olabilir ve bu ek, -(X)nçsXz gibi kendi başına bir oluşum olma yolunda ilerliyor olabilir. Erdal, ayrıca *tuyumsuzun*, *yetimsiz* ve *bolumsuz’un*, -(X)m tabanları tesadüfen bilinmeyen üç tek örnek olduğunu da unutmamak gerektiğini belirtmektedir (1991: 299-300). *Tuyumsuzun* ve *bolumsuz* sözcüklerinin içinde bulunduğu metinlerde ihtiyaca binaen türetildiği düşünülmektedir. *Yetimsiz* sözcüğü ise içinde geçtiği sözcük grubunda üslup açısından paralelizm oluşturmak maksadıyla türetilen bir sözcük olmalıdır. Bu nedenle bağlam bağımlı türetilen bu sözcüklerin yerleşikliği mümkün olmamış ve sözcükler sözlükselleşmemiştir.

4.Sonuç

Son derece işlek bir isimden isim yapma eki olan +sXz ekinin Türkçenin hem tarihsel hem de çağdaş döneminde sözcük türetmede oldukça sık başvurulan bir ek olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın sınırları içinde ise +sXz eki ve bununla genişleyen birleşik eklerle kurulmuş olan yalnızca bir metinde tanıklanabilen alanyazında “tek örnek (hapax legomena)” olarak terimleştirilen sözcükler incelenmeye çalışılmıştır. Buna göre elde edilen sonuçları toplum dil bilimi ve sözlük bilimi ışığında şöyle değerlendirmek mümkündür:

1. Toplum oluşturucu çeşitli tabakalar tarihin her döneminde aynı millete mensup olsalar ve her ne kadar aynı dili konuşsalar bile farklı birer kod kullanmaktadır. Ayrıntılı kod kullanan görece eğitilmiş tabaka ile kısıtlı kod kullanan tabakanın söz varlığı birbirinden farklılaşabilmektedir.

2. Dile yeni bir sözcüğün toplumsal kabulü yukarıda sözü edilen ve farklı kod kullanan her iki tabakanın söz varlığında yer almasıyla mümkündür.

3. Yaptığımız incelemeye göre Eski Türkçede +sXz eki ve bununla genişleyen eklerle kurulan yaklaşık 40 tek örnek sözcük bulunmaktadır.

¹⁰ Erdal, bu iki ekin “ek dizisi” olduğunu düşünmektedir (1991: 299).

¹¹ Ağca da sözcüğü “+sXzXn” eki başlığında ele almıştır. Yazar, bu ekin tarihsel Türk dili alanında yaygın olarak kullanıldığını ve eklendiği sözcüğün genellikle durum zarfı olmasını sağladığını belirtmektedir (2010: 149).

4. Bu tek örnekler metnin yazarı / şairi tarafından türetilmiş, ihtiyaç dolayısıyla oluşturulmuş ve daha sonra herhangi bir metinde tanıklanmamıştır.

5. Bu tek örneklerin başka metinlerde karşımıza çıkmamasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır:

-Özellikle ikilemelerde tek örneğin önünde ya da ardında bulunan sözcüğün +sXz ekini alması tek örnek olan sözcükte de +sXz ekinin kullanımına sebep olmuştur. Böylelikle her iki sözcük arasında bir paralelizm yapılmaktadır. Bu, bir üslup özelliği olarak değerlendirilebilir.

-Üsluptan kaynaklanan başka bir tek örnek oluşumu ise kafiye kaygısıdır.

-DLT’de kullanılan bazı +sXz ekli ve hatta başka eklerle türetilen tek örneklerin oluşumu bunun bir öğrenci sözlüğü olmasından dolayı tıpkı bizim günlük hayatımızda sözlükte madde başı olarak bulunmayan bir sözcüğü kendimizi daha iyi ifade edebilmek için kullandığımız anlık oluşumlara (kahvesiz, koltuksuz gibi) benzemektedir.

-Yazılarda kullanılan bazı tek örneklerin ise az sözle çok şeyi anlatabilmek ve sözcüklerin taşlara yazılması sebebiyle sözcük sayısından tasarruf edebilmek adına daha kısa ifadelerin tercih edilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

-Tespit ettiğimiz bazı +sXz ekli tek örneklerin soyut kavramları daha somut hâle getirebilmek için kullanıldığı görülmektedir.

-Bazı tek örnekler de metnin bağlamına uygun olarak özel bir durumu ifade etmek için bağlam bağımlı olarak türetilmiş ve metnin bağlamından koptuğunda anlaşılacağı için sözcük, başka metinlerde tanıklanmamıştır.

6. Sözlük bilimi ilkelerine göre bir sözcüğün yerleşikleşebilmesi için Metcalf’in FUDGE şeklinde kısalttığı etkenleri ölçüt almak yerinde olacaktır. Bunlar, kullanım sıklığı, dikkat çekmeme, kullanıcıların ve durumların çeşitliliği, anlam ve biçimlerin üretilmesi, kavramın dayanıklılığıdır (2002: 152-164). Bu ölçütlere göre +sXz eki almış tek örneklerin yerleşikleşmemesinin sebepleri şu şekilde açıklanabilir:

Kullanım sıklığı: Bu etken popüler olma, sade ve basit olarak da ifade edilebilir. Yeni türetilen bir sözcük, sözcük öbeği ilk türetildiğinde 0 sıklığa sahiptir ve sadece bir kişi kullandığı sürece 0 kalır. Bir avuç arkadaş, aile veya iş arkadaşı bile sıklık derecesini 0’ın üzerine çıkarmak için yeterli olmayacaktır. Sıklığı 0 olan sözcüklerin örnekleri çoktur, ancak doğası gereği bunların çoğunu duymamışızdır (Metcalf, 2002: 152-153). Ele alınan tek örnek sözcüklerin kullanım sıklığı bakımından yetersiz olduğu görülmektedir. Çünkü bu sözcükler yalnızca bir eserde tanıklanmaktadır.

Dikkat çekmeme: Bir sözcüğün okuyucular ya da konuşucular tarafından kabul edilebilmesi için yeni sözcüklerin sanki önceden bildikleri birer sözcük gibi algılanması gerekmektedir (Bozkurt, 2017: 55). Ancak +sXz ekli tek örnekler, her ne kadar var olan sözcüğe eklenerek anlam olarak taşıdığı kavramın yokluğunu ifade etseler de özellikle bunların genellikle kabullenilmediği gözlemlenmektedir.

Kullanıcıların ve durumların çeşitliliği: Çok sayıda insanın yeni bir sözcük kullanması yeterli değildir. Ayrıca bir noktayı daha vurgulu hâle getirmek için, çeşitli durumlarda çeşitli kullanıcılar tarafından kullanılması gerekir (Metcalf, 2002: 157-158). Bu niteliği toplum dil bilimi çerçevesinde de değerlendirmek gerekmektedir. Zira sözcüklerin toplumun bütününe kapsayan farklı tabakalarında karşılık bulması elzemdir. Ancak tespit edilen +sXz ekli tek örneklerde Eski Türkçe derlemi düşünüldüğünde hitap edilen tabakanın görece okumuş tabaka olması sözcüklerin yerleşikleşmemesinin temel sebeplerinden olabilir.

Anlam ve biçimlerin üretilmesi: Yeni oluşturulan sözcüğün kendisinden başka sözcüklerin türetilmesine imkân vermesini (Bozkurt, 2017: 55) ifade eden bu nitelik açısından +sXz ekli tek örneklerin yeni türetilcek sözcük yapımına çok uygun olmadığı söylenebilir. Çünkü +sXz ekinin sözcüğe kattığı yokluk ve bitmişlik anlamı yeni sözcük türetmeye imkân tanımamaktadır.

Kavramın dayanıklılığı: Bu nitelik, bir sözcüğün karşıladığı kavramın zamana meydan okuyup varlığını devam ettirebilmesini (Bozkurt, 2017: 55) açıklamaktadır. Bu açıdan bakıldığında +sXz ekli tek örnekler sadece birer metinde tanıkladığı için dayanıksızdır ve yerleşikleşmemiştir.

Bir sözcüğün milletin ortak hafızasında türetilerek sözlükte madde başı olarak yer alması için yukarıda sözü edilen çeşitli aşamaları geçerek yaygınlaşıp yerleşikliği gerekmektedir. +sXz eki bugün sözlükte bulunan pek çok madde başı sözcüğün oluşumunda karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçe metinlerde ise özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde çeviri faaliyetlerinin çokluğu ve farklı dinlerden / kültürlerden alınan birtakım kavramların ve durumların ifadesinde bu ekten çok faydalandığı dikkat çekmektedir. Ancak maddeler hâlinde sıraladığımız çeşitli sebeplerden ya da başka sebeplerden dolayı bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. +sXz ekinin dışında başka eklerle kurulan tek örneklerde de kuşkusuz böylesi durumların olduğu görülmektedir. Bunlarla ilgili yapılacak araştırmaların Türkçenin söz varlığı çalışmalarına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacip*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Arat, Reşit Rahmeti. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bauer, L. (1983). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bayraktar, N. (2016). +sIz Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +sIz Eki, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), s. 47-53.
- Bernstein, B. (1958). Some Sociological Determinants of Perception An Enquiry into Sub-cultural Differences, *The British Journal of Sociology*, Vol. 9, S. 2 (Jun. 1958), s. 159-174.
- Bernstein, B. (1971). *Class, Codes and Controls Volume 1 Theoretical Studies Towards A Sociology of Language*. London and New York: Routledge.
- Bozkurt, F. (2017). *Sözlükselleşme: Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Burkhanov, I. (1998). *Lexicography A Dictionary of Basic Terminology*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Bussmann, H. (1996). *Dictionary of Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.
- Cin, A. (2006). Türkçede +sIz/+sUz Eki Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, S. 52 (2004/1), s. 1-43.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Crystal, D. (2000). Investigating Nonceness: Lexical Innovation and Lexicographic Coverage. *Manuscript, narrative and lexicon: Essays on Literary and Cultural Transmission in Honor of Whitney F Bolton*, (Ed. Robert Boenig & Kathleen Davis), Lewisburg: Bucknell University Press. London: Associated University Presses, s. 218-29.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden and Oxford: Blackwell Publishing.
- Dağabakan, F. Ö. (2019). *Toplumdilbilim*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugât'it-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Vol. I- II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erten, M. (2007). +sIz Eki Olumsuzluk Eki Midir?. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall, s. 1168-1173.
- Gabain, A. V. (1954). *Türkische Turfantexte VIII*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Gabain, A. V., Arat, R. R., Bang, W. (1934). *Türkische Turfantexte VI*. Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften In Kommission Bei Walter De Gruyter.
- Hartmann, R. R. K., James, G. (1998). *Dictionary of Lexicography*. London and New York: Routledge.
- İlhan, N., Kabadayı, C. (2017). *Türk Dilinde Olumsuzluk*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kara, G., Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werk in Uighurischer Übersetzung Berliner Turfantexte VII*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş. Metin ve Dizin*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları (607).
- Keskin, E. G. (2020). *Türkçede Birleşik Ekler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Le Coq, A. V. (1922). *Türkische Manichaica Aus Chotscho. III Nebst Einem Christlichen Bruchstück Aus Bulayiq*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften In Kommission Bei Walter Berlin: De Gruyter U. Co.
- Metcalf, A. (2002). *Predicting New Words The Secrets of Their Success*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Nadyelyayev, V. M., Nasilov D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Newmark, P. (1998). *A Textbook of Translation*. London: Longman.
- Oturakçı, N. (2014). İkinci Yeni Şiirinde Anlık Oluşumlar. *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı (Ed. Nurettin Demir, Faruk Yıldırım)*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentarasien Lieferung 1 a-agrıg*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Schmid, H. (2008). New Words In The Mind: Concept-Formation And Entrenchment Of Neologisms. *De Gruyter*, Vol. 126 (1), s. 1-36.
- Sebzecioğlu, T. (2013). Anlık Olusum Ve Türkce Anlık Sözcüklerin Olusum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme. *Dil ve Edebiyat Dergisi / Journal of Linguistics and Literature*, S. 10:3, s. 17-47.
- Tekin, S. (1976). *Uygurca Metinler II Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram Maytrısimit*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe Hapaksılar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 73-100.
- Üstüner, A. (2001). Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 2, s. 177-184.

Wilkins, J. (2010). *Alttürkische Handschriften Teil 10 Buddhistische Erzähltexte. Band XIII, 18*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Yılmaz, E. (2021). *Toplum ve Dil Diltoplumbilimin Temel Kavramları-Kuramları ve Sorunları*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Zandvoort, R. W. (1976). *A Handbook of English Grammar*. London: Longman.

Zieme, P. (1985). *Berliner Turfantexte XIII*. Berlin: Akademie-Verlag.

Zülfikar, H. (2018). Eklendiği Kelimeyle “Yokluk” Anlamı Kazanan Ekler. *Türk Dili*, Ocak, S. 793, s. 5-11.

Kısaltmalar:

BKD: Bilge Kağan Doğu

BT VII: Berliner Turfantexte VII

BT XIII: Berliner Turfantexte XIII

DLT: Dîvânu Lugât’it-Türk

DIS: Drevnetyurkskiy Slovar

KTD: Költigin Doğu

TT VI: Türkische Turfantexte VI

TT VIII: Türkische Turfantexte VIII

UW: Uigurisches Wörterbuch

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.